

הרב ד"ר אלי גורפינקל

ספרי מהר"ל במהדורה חדשה: מהדורת ברקוביץ תשע"ה

פתיחה

לפני כמה שנים סקרתי בבמה מכובדת זו את ההוצאות החדשות של כתבי מהר"ל מפראג, ועמדתי בפרוטרוט על המהדורה החדשה שיצאה לאור בשנת תשע"א במסגרת הוצאת 'פלדהיים', וכוונתה על שם אחד מתומכיה 'מהדורת בערקאוויטש' (להלן: ברקוביץ, תשע"א). עמדתי אז על מעלותיה של מהדורה זו, ובהם הניסיונות לתקן ולשפר את הנוסח (בעיקר באמצעות השוואה לדפוס הראשון), והאמצעים להקל על הלומד (הדפסה מאירת עיניים, הוספת כותרות נושאות, מיפתוח, ועוד). לצד השבחים, ציינתי כמה נקודות בהן, למצער, ניתן היה לשפר ולדייק יותר (ראו להלן).

פעמים רבות מהדורה חדשה של חיבור הלוקה בחסר נזקה רב מתועלתה, מפני שהיא עשויה למנוע עורכים ומהדירים אחרים מעריכת מהדורה טובה יותר, ובכך לדון את החיבור לשנים ארוכות של קפיאה על שמריו. לפיכך חשוב לציין לשבח את צוות העורכים, שלמרות תגובתם התקיפה על הביקורת בשעתו¹ - הם לקחו את ההערות לתשומת ליבם, שינסו מותניים, והשקיעו מאמץ ודמים מרובים כדי לשפר ולקדם את ההדרת חיבורי מהר"ל. מאמציהם נשאו פרי, ובשנת תשע"ה יצאה לאור 'מהדורת ברקוביץ' חדשה, הפעם בהוצאת 'תפארת', עם שינויים ושיפורים רבים. ניכר שהעורכים התייחסו לחלק גדול מן הנקודות שהעליתי בזמנו, ואין לנו אלא להתפעל מענוונותם, מקצועיותם, ומהרצינות בה התייחסו לרוב ההערות².

אני מבקש בשורות הבאות לסקור בקצרה את הערותי בביקורת שנכתבה בשעתה, לציין את השינויים שנעשו במהדורה המחודשת, ולבחון אותה בכלים ביקורתיים.

1 אלי גורפינקל, "ספרי המהר"ל במהדורת יסוד חדשה", **המעין** גיל' 202 (נב, ד; תמוז תשע"ב) עמ' 57-62.

2 יצחק יודלוב, "על המהדורה החדשה של ספרי המהר"ל - תגובה לביקורת", **המעין** גיל' 203 (נג, א; תשרי תשע"ג) עמ' 93-96. הכותב סיכם שם את דבריו: "אשאיר לקורא להחליט אם החסרונות שמנה המבקר, אפילו היה ממש בכולן עד אחד, אכן 'מבהירות' כי מהדורה זו אינה שימושית ואינה מספיק מדויקת".

3 יתכן שהיה ראוי לתאר במבוא למהדורת תשע"ה את ההבדלים בין שתי המהדורות, ואת השיקולים שגרמו לעורכים לעבוד במשך שנים על שיפור מהדורתם.

חידושי אגדות

ספר חידושי אגדות היה ספון מאות שנים בשני כתבי-יד:

א. אוקספורד - בודלי 101, Opp, קטלוג נויבאואר 917 (סימנו בבית הספרים הלאומי: F 4647; F 21876; כתיבה אשכנזית רהוטת⁴.

ב. אוקספורד - בודלי 102, Opp, קטלוג נויבאואר 918 (סימנו בבית הספרים הלאומי: F 4648; F 21877; כתיבה אשכנזית קליגרית⁵.

החיבור ראה אור עולם והתפרסם בדפוס לראשונה בסביבות שנת תש"ך, בשתי מהדורות⁶. במהדורת ברקוביץ תשע"א לא נכלל חיבור מהר"ל זה, ובשעתו שיערתי שהגורם לכך הוא זכויות היוצרים שיש למהדירים קודמים אלה, וכך אכן הסבירו המהדירים השמטה זו מאוחר יותר⁷. אמנם, הלנתי אז על הפרסום המטעה, כאילו מהדורת ברקוביץ היא מהדורה שלמה⁸. במאמר תגובה לביקורת שהעליתי, כתב הביבליוגרף הנודע הרב יצחק יודלוב שסייע

4 R.A. May (ed.), Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodlian Library, Clarendon: Oxford 1994, Vol. 1, p. 146

5 מאז, שם. יש זיקה בין כתבי היד: מה שנמחק בו אינו כלול בכתב היד השני, ומה שנוסף בו מצוי בו. משערים שכתב היד הראשון שימש כמהדורה ראשונה, ובו ערך מהר"ל את תיקוניו (ספר פירושי מהר"ל [להלן הערה 6] ח"ג, מבוא, עמ' 22-23; ריצ'לר, כתבי היד [להלן הע' 21] עמ' 124).

6 א. ספר פירושי מהר"ל מפרג, א-ד, משה שלמה כשר ויעקב יהושע בלכרוביץ (עורכים), תורה שלמה: ירושלים, תשי"ח-תשכ"ז; ב. חידושי אגדות, א-ד, ח"ל האניג, לונדון תש"ך.

7 גבורות ה', מהד' ברקוביץ, ירושלים תשע"ה, "בפתח השער", עמ' 2. במקום אחר הם טוענים שספריית אוקספורד, בעלת כתבי היד, לא נתנה להעתיק מהם "קרוב לשישים שנה" (במבוא לחידושי אגדות, מהד' ברקוביץ, ירושלים תשע"ה).

8 לצערי, חוסר הדיוק של אנשי השיווק ממשיך להיות ניכר גם בפרסומים למהדורת תשע"ה. אציין שני עניינים: א. בחוברות הצבעוניות שהפיצה ההוצאה בבתי המדרש ובבתי הכנסת (בחודשים סיון תשע"ה ואדר א' תשע"ו) מבשרים לנו "שבמשך קרוב לשבעים שנה לא יצאו ספרי המהר"ל בהוצאה מחודשת". כך גם בכותרת הפרסום, ובהמשך לגבי החיבור חידושי אגדות: "הספר 'חידושי אגדות' ראה אור לראשונה רק לפני כשבעים שנה, מתוך כתב יד שהתגלה אז". כפי שצוין לעיל חידושי אגדות לא נדפסו כלל לפני שנת תשי"ח, ומהדורה מלאה שלהם יצאה לראשונה רק בשנת תש"ך, חמישים וחמש שנה בלבד לפני מהדורת ברקוביץ תשע"ה ולא שבעים. העורכים עצמם מדייקים יותר, וכותבים במבוא לחיבור זה "קרוב לשישים שנה". ב. המשווקים טוענים באותם פרסומים כי עריכת חידושי אגדות נעשתה מתוך "כתבי היד המקוריים", ומתארים איך 'השיגו' אותם. מעניין, אך במבוא לספר זה המהדירים מציינים אחרת: "הסכימו להעביר לנו את העתקי הכתבים על מנת להעתיקם ולהביאם לדפוס" (ובהקדמת המהדיר לדרך החיים: "התגלה לנו... צילום המיקרופילם של הספר 'חידושי אגדות' למהר"ל"). עוד יש להצר שבאזכור באותם פרסומים על גדולי ישראל בדורות האחרונים שעודדו את העיון בספרי מהר"ל, ובתיאור בתי המדרש בהם עוסקים בדורנו במשנתו, התעלמו הכותבים מהרב קוק ובני חוגו ומבתי המדרש

בדם של המהדירים, שלפי הידוע לו אכן בכוונת המערכת להדיר חיבור זה מחדש על-פי כתבי היד, וכי הוא אמור להופיע בקרוב מאוד, בחורף תשע"ג.⁹

המלאכה הושלמה שנתיים אחר-כך, במהדורת תשע"ה. **חידושי אגדות** נדפסו בשני כרכים לאחר עבודת עריכה ותיקון הנוסח על-פי כתב-היד שבאוקספורד¹⁰. לדברי העורכים תוקנו בטקסט שגיאות רבות, והושלמו מילים ופסקאות שנשמטו במהדורות הקודמות. נוסף על כך, בשוליים התחתונים של העמוד נוסף מדור מיוחד שכונה 'מחיקת קולמוס', בו צוינו מילים, משפטים, או פסקאות שמהר"ל כתב ואחר כך מחק. יש לברך על המלאכה שחוכמה עימה, והיא ניכרת כמעט בכל עמוד של הספר. אמנם טוב היה לו היו העורכים הנכבדים מתארים את כתבי היד, מזהים אותם, ומצרפים אפראט מדעי ומסודר של חילופי הנוסח כדי שאפשר יהיה להבין את השינויים ולעמוד על טיב עבודתם¹¹.

היקפם של ספרי מהר"ל וסדרם

בתחילת חיבורו **גבורות ה'** התווה מהר"ל תוכנית ספרותית שבמסגרתה כוונתו לחבר קורפוס שיכלול שישה חיבורים: **ספר הגדולה, גבורות ה', תפארת ישראל, נצח ישראל, ספר ההוד, ספר שמים וארץ**¹². שלושה מתוך שישה חיבורים אלה הגיעו לידינו (**גבורות ה', תפארת ישראל, נצח ישראל**), ולא ברור האם האחרים אבדו או שלא נכתבו כלל¹³. החיבורים עוסקים (או אמורים היו לעסוק) במאורעות לוח השנה היהודי, ושמותיהם

ההולכים לאורם. על זיקה זו ראו במאמרי: "נצח ישראל" למהר"ל מפראג ותפיסות הגאולה של ר"ט מסאטמר", דעת 78 (חורף תשע"ה), עמ' 78-79, ובמקורות בהערות שם.

9 יודלוב, על המהדורה (לעיל הע' 3) עמ' 93.

10 לטובת אלו שכבר רכשו את מהדורת תשע"א, או מעיינים שמבקשים רק חיבור זה, הדפיסה ההוצאה את **חידושי אגדות** בשלושה כרכים נפרדים: שני כרכי הטקסט המהר"לי, בצירוף כך מפתחות המתייחס רק לחיבור זה.

11 נאמנת עלינו עדותו של יודלוב: "המהדירים אכן עושים עבודה יסודית בההדרת החיבור על פי כתבי היד" (יודלוב, על המהדורה [לעיל הערה 3], עמ' 95), וראו עוד מה שכתבתי להלן על השימוש בכתבי היד.

12 גבורות ה', סוף ההקדמה השלישית.

13 כיום מקובלת ההשערה השנייה; ראו על כך למשל בהקדמות של מהדירים שונים לחיבורי מהר"ל, **גבורות ה'**, מהד' הניג, לונדון תש"ך, הקדמת המו"ל; תפארת ישראל, הרב פרדס (עורך), תל-אביב תשמ"ה, מבוא, עמ' י-יא; תפארת ישראל, יהושע דוד הרטמן (עורך), ירושלים תש"ס, ח"א, מבוא עמ' 16; יצחק יודלוב, המהר"ל מפראג (להלן הערה 16), עמ' 6-7. כמה חוקרים מבחינים בין ספר הגדולה לשני החיבורים האחרים, ומציינים כי הוא נכתב ואח"כ אבד, או לפחות יתכן שכך אירע. דבריהם מבוססים על כך שמהר"ל היפנה לחיבור זה בספרו נצח ישראל, נה; ראו למשל: רבקה ש"ץ, "תורת המהר"ל בין אכזיטנציה לאסכטולוגיה", משיחיות ואסכטולוגיה, צבי ברס (עורך), ירושלים תשמ"ד, עמ' 316; דוד סורוצקין, אורתודוקסיה ומשטר המודרניות: הפקתה של המסורת היהודית באירופה

מבוססים על שבחי ה' הנזכרים בפסוק "לָךְ ה' הַגְדֵּלָה וְהַגְבֹּרָה וְהַתְפָּאֶרֶת וְהַנִּצָּח וְהַהוֹד כִּי כָל בְּשָׂמַיִם וּבָאָרֶץ לָךְ ה' הַמְמַלְכָה וְהַמְתַּנְשֵׂא לְכָל לְרֹאשׁ" (דברי הימים א כט, יא).

מהדורת ברקוביץ תשע"א כללה אחד-עשר כרכים. עורכי המהדורה בחרו לצרף חיבורים שונים זה לזה, כך שחלק מהכרכים כללו שניים ושלושה מחיבורי מהר"ל¹⁴. סדר החיבורים בסדרה השלמה היה כדלהלן:

א: גבורות ה' וביאורי הגדה של פסח;

ב: נתיבות עולם;

ג: תפארת ישראל ובאר הגולה;

ד: אור חדש, נר מצווה, ונצח ישראל;

ה: דרך החיים ודרשות;

ו-י: גור אריה¹⁵;

יא: ספר המפתח.

בשעתו, תהיתי על מהות סדר זה, שאינו עוקב אחרי התוכנית הספרותית שפורטה

בעת החדשה, תל-אביב 2011, עמ' 140. הנחה דומה ביחס לחיבור זה רווחת בספרות הרבנית (ובעבר גם במחקר) על סמך הדברים המובאים בספר נפלאות המהר"ל שהוציא לאור ר' יהודה יודיל רוזנברג בפיעטרקוב בשנת תרס"ט. החיבור מתאר איך יצר מהר"ל גולם כדי להתמודד עם עלילות הדם של הנוצרים ואת עלילותיו של הגולם, והוצג על-ידי המו"ל כאילו נכתב על ידי הרב יצחק כ"ץ חתנו של מהר"ל. לפי האמור שם, אלמוני בשם חיים שארפשטיין, שהוצג כקרוב משפחתו של המו"ל וכמי שמכר לו את כתב היד, הוא המעיד על מהימנות כתב היד. במבוא עליו חתום שארפשטיין נאמר: "ואגב, הנני מודיע ומפרסם שנמצא עוד תחת ידי כתב יד גדול מן המהר"ל הקדוש על מעלת השבת ונקרא בשם 'גדולת ישראל', מחזיק יותר מן מאה דפים... (נפלאות מהר"ל עמ' 4). בעקבות הדברים ציין בזמנו חנס כי כתב-יד של ספר **גדולת ישראל** הוצע למכירה ע"י "חיים שארפשטיין מעיר מיץ" (שמעון משה חאנעס, תולדות הפוסקים, ורשה תרפ"ז, לא ע"ב). אמנם, חנס הסתפק האם יש לזהות בין החיבור שאודותיו שמע ובין ספר הגדולה שציין מהר"ל. יש להעיר, שבהקדמת המו"ל בהוצאת לונדון **לגבורות ה'** שצוינה לעיל, הפכו את הספק לוודאי, וכתבו בשם חנס כאילו ברור ש**ספר הגדולה** נכתב והוצע למכירה (וגם כתבו משום-מה כי השנה בה הוצע למכירה היא תרפ"ד). לגופו של עניין, ספר **נפלאות מהר"ל** הוכר זה מכבר ללא ספק כזיוף ספרותי של רוזנברג, וכמו שאר הסיפורים שבחיבור גם שארפשטיין לא היה ולא נברא; ראו למשל: הרב אברהם בנדיקט, "הגדת מהר"ל או אגדת מהר"ל", מוריה קנט-קס (סיון תשמ"ה), עמ' קב-קיג; מאיר בר-אילן, "נפלאות ר' יהודה יודיל רוזנברג", **עלי ספר** יט (תשס"א), עמ' 173-184 (רגילים לדבר שההצהרה על הימצאות כתב יד מהר"לי חדש ברשות קרוב משפחתו של רוזנברג מעידה כי האחרון תכנן זיוף ספרותי נוסף).

14 מאידך, הם הדפיסו בכרך אחד את **נתיבות עולם**, שהופרד לשני כרכים במהדורת לונדון ללא הצדקה.

15 יצא לאור פורמט מצומצם יותר, בו החיבור **גבורות ה'** נדפס ללא נוסח המקרא וללא פירוש רש"י, כך שהוא כולל שני כרכים בלבד.

לעיל. מן הראוי לסקור עתה את סדר הכרכים השונה מעט שבמהדורת תשע"ה.

מהדורת ברקוביץ תשע"ה כוללת שלושה-עשר כרכים. לאחד-עשר הכרכים מן המהדורה הקודמת נוספו שני כרכים של **חידושי אגדות** שנדפסו בה לראשונה, והם נדפסו אחרי כרך ה ככרכים ו-ז. בנוסף, הוחלף מקומם של **באר הגולה ונצח ישראל**, וכך צורפו בכרך השלישי הספרים **תפארת ישראל ונצח ישראל**, וברביעי הספרים **אור חדש, נר מצוה ובאר הגולה**. אכן, סדר זה הגיוני יותר, שכן לפי התוכנית הספרותית מקומו של **נצח ישראל** הוא אכן אחרי **תפארת ישראל**; גם מקומו של **באר הגולה** עם שני החיבורים **אור חדש ונר מצווה** נראה טבעי, כיון ששלושתם אינם כלולים בתוכנית שהתווה מהר"ל.

מצד שני, לא ברור מדוע כרך ב הכולל את **נתיבות עולם** סודר בין **גבורות ה'** שבכרך א לבין **תפארת ישראל ונצח ישראל** שבכרך ג. שני החיבורים לא הוזכרו בתוכנית הספרותית של מהר"ל, ומקובל לראותם כחיבורים שנכתבו מחוץ למסגרתה. לפיכך, היה מקום לצפות שספר **נתיבות** יסודר אחרי החיבורים ששרדו מתוכנית זו, כלומר אחרי **תפארת ישראל ונצח ישראל**. מתבקש היה להסמיכו ולהקדימו ל**דרך החיים**, וזאת בגין הקשר ההדוק בין שני החיבורים, שהם שני חלקים של חיבור אחד. זיקה זו צוינה בשער הדפוס הראשון של **נתיבות עולם**, ובסוף הקדמת מהר"ל או המדפיס, ועמד על כך יודלוב במאמר המקיף שהקדים למהדורות תשע"א ותשע"ה¹⁶, ואף אני ציינתי זאת בביקורת¹⁷.

במחקר אחר עסקתי בהרחבה בתוכנית הספרותית של מהר"ל וביחסה למכלול חיבורי¹⁸. בין השאר הרחבתי בתיאור הקשר בין הספרים **נתיבות עולם** ו**דרך החיים**, וטענתי ששני חיבורים אלה, וכן החיבור **באר הגולה**, אינם ספרים שנכתבו ללא קשר לתוכנית הספרותית שהתווה מהר"ל, אלא דווקא על מנת להשלימה. לפי הנטען שם יש לסדר את ספרי מהר"ל באופן שונה לחלוטין¹⁹.

16 יצחק יודלוב, "המהר"ל מפראג וחיבוריו", **גבורות ה'**, מהדורת ברקוביץ, ירושלים תשע"א עמ' 7; ירושלים תשע"ה, שם.

17 גורפינקל, ספרי המהר"ל (לעיל הערה 1), עמ' 61.

18 התבנית הקבלית של כתבי המהר"ל מפראג, קבלה [בדפוס].

19 הראיתי, שכינויי החיבורים המהר"ליים השונים צופנם בשמם ובתכנם כינויים קבליים של הספירות הקבליות. טיעון זה ברור ביחס לששת החיבורים שבתוכנית המקורית, אך לטענתי הוא קיים גם בשלושה חיבורים אלה. לפי המפורט שם, נתיבות עולם ודרך החיים מכוונים נגד ספירות עליונות מאלה שבתוכנית הספרותית, בעוד באר הגולה מכוון כנגד ספירה תחתונה מהם. לדעתי, מן הראוי שמהדורה עתידית תסדר את כתבי מהר"ל לפי הסדר הבא: נתיבות עולם, דרך החיים, גבורות, תפארת, נצח, באר הגולה, ואחריהם, בסדר כלשהו, את החיבורים הנוספים: דרשות, אור חדש, נר מצווה, גור אריה, וחידישי אגדות.

השימוש בכתבי היד ובדפוסים הראשונים

בשעתו תמהתי על איכות הנוסח שכללה מהדורת תשע"א. המהדירים לא טרחו לציין מהו אופי ההדרתם ובאלה כלים השתמשו, מלבד ציון כוללני של השוואה לדפוסים הראשונים. עוד תהיתי, מדוע התעלמה מהדורה המתיימרת להיות מדויקת מכתבי היד המצויים בידינו לחיבורי מהר"ל, וצינתי שכמה מהדירים בני דורנו שקדמו להם הבינו את חשיבותם של כתבי יד אלה והשתמשו בהם²⁰.

במאמר התגובה של יודלוב נטען, שהיות ומהר"ל הדפיס בחייו את רוב חיבוריו, הוא עצמו אחראי לנוסח שנדפס, ו"ספק גדול אם יש טעם להשוות את הנוסח שקבע המחבר אל נוסחאות שנשתמרו בכתבי-יד. מלבד זאת הוא טען שלגבי רוב ספרי מהר"ל אין בטענתי ממש, מפני שנמצא לפנינו רק כתב-יד מסודר של ספר **דרך החיים** שאף הוא אינו שלם, ומהדירים קודמים של חיבור מהר"ל זה סברו שהוא נוסח מקוצר של החיבור המהווה מהדורא קמא שלו. הוא הוסיף וציין לסקירתו של בנימין ריצ'לר על כתבי היד של חיבורי מהר"ל²¹, וטען שלפיו אין לכתבי היד של **גבורות ה'** וגור **אריה** ערך ממש לההדרת החיבור²².

אמנם, עורכי מהדורת תשע"ה סברו כנראה שהצדק אינו עם המגיב מטעמים. הם בחרו לערוך מחדש הן את **גבורות ה'** והן את **דרך החיים** תוך השוואת הנוסח הישן לזה המצוי בכתבי-היד. **גבורות ה'** הודפס מחדש במהדורת תשע"ה במהדורה המשלבת בין הדפוסים הקודמים והנוסח שנמצא בכתב-יד אוקספורד - בודלי Opp. 577, קטלוג נויבאואר 259 (מספר הסרט בבית הספרים הלאומי: F 4667; F 16728), והחיבור כונה עתה **גבורות ה' השלם**. אמנם משום-מה המהדירים לא ראו חשיבות בציון מדויק של כתב-היד ותיאורו, ולא פירטו את אופן העריכה, ויש להצטער על-כך²³. מן הדברים שכן נכתבו אנו למדים ששינויי הנוסח המרובים שערכו המהדירים בחיבור במהדורת תשע"ה כוללים כמה סוגים:

20 פנחס גרומן הדפיס את **גבורות ה'** בשני כרכים (מכון מהר"ל, ירושלים: ח"ב: תשנ"ד; ח"א: תשנ"ט) וכלל בסופו (כנספח) את נוסח כתב היד, אותו ראה המהדיר כטיוטה ראשונה של החיבור.

21 Benjamin Richler, "Manuscripts of Maharal's writing", Path of Life: Rabbi Judah Loew Ben Bezalel, Prague 2009, pp. 123-137.

22 יודלוב, על המהדורה (לעיל הע' 3) עמ' 95 והערה 5. אמנם ריצ'לר ציין במפורש את התוספות הרבות שבכמה מכתבי היד (ריצ'לר שם עמ' 124).

23 טעם לפגם משאירה העובדה שבמקום הפירוט המתבקש מצאנו תיאור טרחני על הדרך המדויקת בה נודע להם על כתב היד וצילומו הגיע עדיהם, תיאור שהפך בחוברות הפרסום של המהדורה (לעיל הע' 8) ל'מופתים' של ממש. ניתן היה לצפות ממכון שלקח על עצמו משימה כבדת משקל כההדרת חיבורי מהר"ל ללכת בדרך המלך - לבדוק מראש במרשתת את קצאי כתבי היד, ולהזמין צילומים שלהם מהמדור המתאים בבית הספרים הלאומי.

א. חילופי נוסח קלים על-פי השוואה לדפוס הראשון, כדרכם בכל שאר ספרי מהר"ל בהוצאה זו²⁴;

ב. הוספות של משפטים וקטעים שלמים שצוינו בסוגריים מרובעים, כזה: [];
ג. פיסקות שמהר"ל כתב ומאוחר יותר מחק, אותן הדפיסו בהערות שוליים שכונו 'מחיקת קולמוס'.

מדובר בתוספות משמעותיות וניכרות; להערכת המהדירים, "נוספו כעת כשלושים אחוזים נוספים על הספר המקורי"²⁵. אין ספק שתוספות אלה מוסיפות נדבך חשוב למשנת מהר"ל שבידינו, וזכות זו תעמוד לכל העוסקים במלאכה.

כאמור, בידינו גם כתב-יד לחלק **מדרך החיים** (חסרים בו בעיקר סוף פרק ג, פרק ד, ותחילת פרק ה)²⁶. זהו כתב-יד אוקספורד - בודלי, קטלוג נויבאואר 918 (סימנו בבית הספרים הלאומי: F 21877; F 4648), שחלק הארי שלו כולל את הטקסט של **חידושי אגדות**²⁷, והקטעים של **דרך החיים** שהשתמרו מצויים בדפים תי ע"א - תצז ע"א²⁸. גם כתב-יד זה כולל מילים וקטעים רבים החסרים בדפוסים שלפנינו, וכן השמטות צנזורה²⁹. במהדורת תשע"ה החליטו העורכים לערוך גם חיבור זה מחדש לאור כתב היד, להוסיף הוספות, לשנות גירסאות ולהציג את הקטעים שמהר"ל כתב ואחר-כך מחק. כדרכם, כונה החיבור בעריכה המחודשת: **דרך החיים השלם**. גם כאן לא תואר כתב היד, לא צוין מספרו, ואף לא הוסברו מהותן ואופיין של ההוספות. בניגוד למהדירים קודמים שראו בכתב יד זה ככולל מהדורא קמא או תקציר של החיבור³⁰ - מהדירי מהדורה זו הגדירוהו "המהדורה

24 גבורות ה', "בפתח השער" (לעיל הע' 7) עמ' 4; וראו עוד מה שכתבתי להלן אודות ההשוואה לדפוס הראשון.

25 גבורות ה', "בפתח השער" (לעיל הע' 7) עמ' 3.

26 חסרה גם הקדמת המחבר, וביאור הברייתא "כל ישראל יש להם חלק לעולם הבא" המופיעה בדפוסים אחרים.

27 הטקסט של **דרך החיים** מצוי בסוף כתב היד, לאחר מאות דפים של **חידושי אגדות**, ואחריו כתובים כשני דפים הכוללים את פירוש האגדות של מהר"ל למסכת נוספת. נראה, שבעיני המעתיק יש קשר בין שני חיבורים מהר"ל לייס אלה, וכיון שמהר"ל העיר את הערותיו, ואולי כתב יד זה הועתק לצרכו - יתכן שזיקה זו הייתה קיימת אף בעיני מהר"ל. וראו עוד: **דרך חיים**, יהושע הרטמן (עורך), מכון ירושלים, ח"א: ירושלים תשס"ז, מבוא, עמ' 19.

28 בקטלוג הממוחשב של בית הספרים הלאומי מצוין כתב יד זה רק ביחס ל**חידושי אגדות** ולא מצויין שהוא כולל גם את **דרך החיים**.

29 מהר"ל, **דרך חיים**, הרב חיים פרדס (עורך), תל-אביב תש"ס, עמ' 8; דרך חיים, הרטמן (לעיל הערה 27), ח"א, מבוא, עמ' 19-20; דרך החיים, ברקוביץ תשע"ה, הקדמת המהדיר.

30 מהר"ל, **דרך חיים**, הרב חיים פרדס (עורך), תל-אביב תש"ס, עמ' 8; דרך חיים, הרטמן, ח"א, מבוא עמ' 19.

הראשונה והמקורית". אמנם מבדיקה מדגמית של עבודתם נראה שהנוסח שנקבע בדרך כלל אינו זה שבכתב היד³¹, וככל הנראה הם השתמשו בו בעיקר כדי לציין את הקטעים שמהר"ל הוסיף, וכן את המקומות בהם כתב ומחק.

לא ברור מדוע לא הוהדר מחדש במסגרת מהדורה זו החיבור הגדול **גור אריה**, לאור כתבי היד מספריית קמברידג' שיש בידינו לחלקים מן החיבור:

* כתב-יד קמברידג' - האוניברסיטה 00.1.19 (F 15878) - מאמצע פרשת נח עד פרשת פנחס;

* כתב-יד קמברידג' - האוניברסיטה 1.35.1.00 (F 15879; F 16272) - פרשת בראשית³².

מהדורת תשע"א התפארה בההדרת הנוסח לפי הדפוס הראשון, והערתי בשעתו כי עבודתם אינה שלמה³³. למרות שהמהדירים חוזרים ומציניים שבמהדורת תשע"ה נעשתה השוואה מחודשת לדפוס הראשון³⁴, לא הצלחתי לזהות את השינויים בין ההוצאות בחלק מספרי מהר"ל. בדיקה מדגמית שערכתי גם בכמה פרקים בספרים **נתיבות עולם**, **תפארת ישראל ונצח ישראל**, לימדה שנוסח המהדורה נשאר זהה לפחות בחיבורים אלה, ומידת השימוש בדפוס הראשון לוקה בעקביות בחוסר³⁵. המעוניין בנוסח הדפוס

31 ראו למשל בתחילת החיבור (ההבדלים הודגשו בקו תחת): בכתב היד - "יש לשאול מה ענין הקבלה אל המסכתא הזאת" (כת"י, תי ע"א); בדפוסים, ובכללם במהדורת ברקוביץ תשע"ה: "יש לשאול מה ענין הקבלה הזאת איך בא התורה מזה לזה במסכתא הזאת". בהמשך שם בכתה": "א"כ אי אפשר לומר שקבל משה כל התורה כולה, אלא קבל התורה מה שאפשר" (כת"י, תי ע"ב), ובמהדורה הנ"ל: "אם כן אי אפשר לומר שקבל משה כל התורה כולה עד שידע כל התורה כולה, אלא קיבל התורה מה שאפשר לקבל" (דרך החיים, תשע"ה, עמ' כא טור א. לא צוין גם שנפתחו ראשי תיבות והושלמו חסרות). הבדלים ניכרים יש גם בתחילת הפרק השני (כת"י, תיח ע"ב); ברקוביץ, תשע"ה (עמ' פד), ומסתברים דברי האומרים שלפנינו קיצור או 'מהדורא קמא'.

32 מומחי המכון לכתב-יד בבית הספרים הלאומי שיערו שכתב-יד זה הועתק מהדפוס. גם אם הדברים נכונים, יש להניח שחלק מחילופי הנוסח נעשו בכוונת מכוון על יד המעתיק, והם מלמדים על הדרך בה התמודד הוא התמודד עם קשיים בטקסט.

33 גורפינקל, ספרי המהר"ל (לעיל הע' 1) עמ' 62.

34 "כל המהדורה עברה כעת השוואה מחודשת לדפוס ראשון..." (גבורות ה', "בפתח השער" [לעיל הע' 7] עמ' 4; וכן בחוברות הפרסום שהפיצו [לעיל הע' 8]).

35 במקומות רבים בפרקים שבדקתי לא הובא ולא צוין כלל נוסח הדפוס הראשון. לעיתים שונה הנוסח דווקא במקום בו הדפוס הראשון משובש; דוגמא לכך מצויה בהקדמת **תפארת ישראל**, בה מציין מהר"ל לדברי חז"ל במסכת ברכות המופיעים בתלמוד בפרק רביעי דף כח ע"ב. בדפוס הראשון נדפסה ההפניה בשיבוש: "בפ"ב" (בפרק ב? בפרק בתרא?), ואילו במהדורת לונדון תוקן: "בפ"ד". בשתי מהדורות ברקוביץ הוחזר השיבוש למקומו (תפארת ישראל, תשע"ה, עמ' ג). במקום אחר באותה הקדמה ניכרת התלבטותם של המהדירים: מהר"ל כותב "ולפיכך אם היו

הראשון צריך אפוא לעיין במקור, או במהדורתו של יהושע הרטמן שבה נוסח אקלקטי בצירוף אפראט מפורט לנוסחי הדפוסים השונים³⁶.

פירוש הגדה של פסח שיוחס למהר"ל

החיבור **גבורות ה'** עוסק בגלות וגאולת מצרים, וכולל גם פירוש להגדה של פסח. מחיבור זה העתיקו וליקטו עורכים שונים קיצורים ורעיונות, וחלקם אף גיבשו הגדה של פסח שיוחסה למהר"ל. אחת מהן נכתבה ופורסמה על-ידי הרב יהודה יודל רוזנברג, וכללה את הפירושים **דברי נגידים** ו**לשון לימודים**. רוזנברג תיאר התגלגלות-כביכול של כתב-יד שכתב מהר"י כ"ץ חתן מהר"ל בפקודת חותנו לספריית מיץ (שלמעשה לא היתה ולא נבראה). כבר הוכיחו גדולים וטובים, שמדובר בזיוף ספרותי, וכדרך שנהג רוזנברג בכמה מספריו האחרים. הגדה זו התפרסמה במהדורת לונדון כחלק מכתבי מהר"ל, ובעקבותיה גם במהדורת ברקוביץ תשע"א. בשעתו ביקרתי את הכללת החיבור במהדורה, ועמדתי על העובדה שטענת הזיוף היא עובדה ביבליוגרפית ידועה ומוסכמת הן במחקר והן ב'בית המדרש'. יתירה מכך: הזיוף הספרותי של ההגדה תואר בהקדמת יודלוב עצמו למהדורת תשע"א³⁷. ציינתי עוד שעל אף שחיבור מזויף זה מכיל מדברי מהר"ל **בגבורות ה'**, הוא כולל גם תוספות שאינן מתאימות כלל לדברי מהר"ל ולמשנתו. במאמר התגובה שלו ציין יודלוב בעניין זה, כי אף הוא סבר שמן הראוי היה שלא להדפיס את הפירוש הזה על ההגדה בסדרת כתבי מהר"ל, אך דעתם של העורכים הייתה שונה³⁸.

אין לנו אלא להתפעל מענוונותם של המהדירים, שהכירו בטעותם וקבעו לחיבורים אלה מסגרת צנועה יותר במהדורת תשע"ה³⁹.

מברכין על התורה תחלה לומר... המילה 'תחלה' חסרה בדפוס ראשון, ונוספה בדפוסים הבאים. עורכי המהדורה הנדונה כאן הביאו אותה בתוך סוגריים עגולות (תפארת ישראל, תשע"ה, עמ' ט).

36 מהדורתו יצאה לאור במסגרת מכון ירושלים החל משנת תשס"ז, ועד כה יצאו לאור החיבורים הבאים: **גור אריה** (תשמ"ט-תשנ"ה); נצח ישראל (תשס"ז); **נתיב התשובה**; **באר הגולה** (תשס"ג); **דרך חיים** (תשס"ה-תש"ע); **תפארת ישראל** (תש"ס); **נר מצוה** (תשס"ב); **נתיב התורה** (תשע"ב); **אור חדש** (תשע"ד); **גבורות ה'** (ח"א: תשע"ה).

37 יודלוב, המהר"ל מפראג וחיבוריו (לעיל הע' 16) עמ' 18.

38 יודלוב, על המהדורה (לעיל הע' 3) עמ' 94.

39 הפירושים נדפסו בכרך א, אחרי 'גבורות ה' כמו במהדורת תשע"א, וכן נכללו במפתח הערכים ובמפתח המקורות הפניות וצייונים לחיבורים אלה. מנגד, שמות חיבורים אלה אינם מודפסים במהדורת תשע"ה על-גבי הכריכה, ובפנים הקדימו המהדירים את ההערה הבאה: "זאת למודעי, כי החיבורים דברי נגידים ולשון לימודים לקוטים ברובם מתורת רבנו בספר גבורות ה', ויש המערערים אחר ההוספות שאינם מתורת רבנו, אולם ראינו אל נכון להדפיס חיבורים אלה עם

ענייני עריכה ועיצוב

בזמנו ציינתי את תמיהתי על אופן ההדפסה של **דרך החיים** במהדורת תשע"א. כפירוש למסכת אבות היה מקום לצפות ממהדורה המבקשת להנגיש את חיבורי מהר"ל שהכרך יכיל גם את נוסח המשנה, כפי שנהגו עורכי המהדורה בחיבור **גור אריה** - בו הוסיפו המהדירים את לשון המקראות המתפרשים ואת פירוש רש"י. במאמר התגובה מטעם המערכת נטען שעניין זה אינו חיוני, ובכלל מדוע להיטפל לפכים קטנים⁴⁰. יש אם כן לשבח את המהדירים הנכבדים גם על החלטתם לתקן ליקוי זה במהדורת תשע"ה; עתה גם הם עצמם משתבחים בכך שהספר כולל במהדורה זו גם את נוסח משנת אבות.

עניינים נוספים עליהם הערתי⁴¹ לא טופלו במהדורת תשע"ה: יצירת תוכן עניינים (לא מפתח) לכל חיבור מהר"ל, והתחלת כל פרק בספר ה**נתיבות** בעמוד או לפחות בטור חדשים. גם הערות אלה היו לדעת המגיב הנכבד "עניינים של מה בכך... עניינים של טעם"⁴². אכן, ניכר שהמערכת השקיעה מאמץ, ואף בחיבורים בהם לא נעשתה עריכה מחודשת משמעותית נוספו רווחים ונערכו שינויי עיצוב ועימוד קלים, שמגמתם להקל על הלומד והמעייין.

ספר המפתח

אחת התוספות החשובות ביותר של מהדורת ברקוביץ תשע"א היה כרך המפתח. קדמו לו מפתוחים שנדפסו במהדורות שונות בסופם של חיבורי מהר"ל, וכל אחד מהם קיטלג ומיין את הנושאים והעניינים והמקורות שבאותו חיבור. במפתח זה מוינו לראשונה כל חיבורי מהר"ל לפי הקטגוריות השונות. המהדירים הקפידו גם שלא לכלול במפתח העניינים מקורות שהובאו רק בהערות השוליים ולא בדברים שכתב מהר"ל. ניכר שהושקעה מחשבה מרובה על מנת לסייע למעייין ולעזור לו למצוא את שביקש. המפתח חולק לשני חטיבות:

א. מפתח ערכים, המחולק לערכים ראשיים ולתתי-ערכים, שבכל אחד מהם מופיעים פריטים רבים. הפריטים לא הוגדרו כערכי-משנה באמצעות מושגים או מונחים, אלא נעשה ניסיון לתאר את הנושא המדויק בכמה מילים או משפט, ופעמים אף לתמצת אותו.

ציון הערה זו לאחר שנדפסו במהדורות אחרות של ספרי רבנו נ"ע.

40 יודלוב, על המהדורה (לעיל הע' 3) עמ' 93-94.

41 ראו: אלי גורפינקל, "תגובה לתגובה", המעיין גיל' 203 (נג, א; תשרי תשע"ג) עמ' 96-97.

42 יודלוב, שם, עמ' 93.

ב. מפתח מקורות למקורות ולחיבורים שצוינו, הוזכרו או התפרשו בחיבורי מהר"ל שבסדרה. בשעתו עמדתי על מעלותיו של כרך זה, והערתני על כמה עניינים בהם לא הצלחתי להבין את אופי המלאכה⁴³. אני מבקש להעיר עתה הערה נוספת: עורכי המפתח בחרו להפנות ולציין לחיבורי מהר"ל לפי מספרי העמודים שבהוצאתם. כך, המפתח מציין לעמוד הספציפי בו עוסק מהר"ל בנושא או במקור הממופתח. היה מקום לשקול צורת ציון אחרת, לפי מספר הפרק (בחיבורי מהר"ל העומדים בפני עצמם), או לפי המקור אותו מפרש מהר"ל (בחיבורי הפרשניים)⁴⁴. מפתח פחות ממוקד יכל לשמש גם את מי שאין ברשותו את הסדרה המלאה בהוצאה זו.

כך המפתח נערך מחדש במהדורת תשע"ה, ואף בו נערכו שינויים ותיקונים ונוספו הוספות⁴⁵:

א. היקף המפתח וחיבורי מהר"ל הכלולים בו - המפתח במהדורת תשע"ה כולל גם ציונים והפניות לחיבור המהר"ל **חידושי אגדות** שלא נכלל בסדרה שבמהדורת תשע"א. שינוי זה הגדיל משמעותית את כרך המפתח על שני חלקיו, והוא מתייחס לערכים ולמקורות נוספים. אכן, מספר הנושאים והערכים גדל באופן משמעותי: מהדורת תשע"א כללה 3500/3700 נושאים וערכים שהתפרטו ל"עשרות אלפי ערכים"⁴⁶; מהדורת תשע"ה כוללת כבר כ-4500 נושאים המתפרטים ל"ארבעים אלף ערכים שונים"⁴⁷. שינוי זה נובע בין השאר גם ממיון וקטלוג מחודשים לסדרה כולה. היקף כרך המפתח גדל במהדורת תשע"ה ממה שהיה במהדורת תשע"א בלמעלה מ-200 עמודים⁴⁸.

ב. סדר הערכים במפתח הערכים - סדר המפתח במהדורת תשע"א אינו ברור. לפי הגדרת העורכים, המפתח היה מסודר "על-פי סדר מאורעות העולם... החל מבריאת העולם ועד סוף הנהגת אדם". לכן המפתח פותח בערך הראשי 'בריאת העולם', ואחריו הערכים הראשיים:

43 גורפינקל, ספרי המהר"ל (לעיל הע' 1) עמ' 58, 61-62.

44 כך אכן נהגו העורכים בהפניות ובציונים לחיבור **גור אריה** במהדורת תשע"ה. ככל הנראה, הסיבה לכך היא העובדה שחיבור זה הודפס במהדורת תשע"ה בשני פורמטים שונים: א. עם נוסח המקרא ופירושו רש"י (בחמישה כרכים, אחד לכל חומש); ב. ללא המקרא ורש"י (בשני כרכים). לולא השינוי, היו נדרשים העורכים ליצור שני כרכי מפתחות שונים.

45 כיוון שהמהדירים לא פירטו את השינויים הללו, אנסה לאפיין אותם, ועימם הסליחה על העניינים שנשמטו מעיניי.

46 מפתח, תשע"א, מבוא, עמ' ג. על הסתירה במספר הערכים הראשיים הערתי בעבר; ראו במקור שבהע' 43.

47 גבורות ה', תשע"ה, "בפתח השער", עמ' 4. כאמור, "עשרות האלפים" אינם 'ערכים' אלא עניינים ספציפיים שצוינו אחד אחד.

48 על היקף התוספות ניתן לעמוד גם בדרך אחרת: כפי שצוין בהע' 10, הודפס למעוניינים גם כרך מפתח המתייחס רק לספר **חידושי אגדות**, והוא מכיל כמות נכבדה של ערכים ומקורות.

‘עולמות’, ‘אדם הראשון’, ‘אבות הקדושים’ וכו’. סדר תתי-הערכים מנסה להמשיך באותו כיוון, ורק בכמה מקרים, אולי במקרים בהם לא הגיעו העורכים לכלל הכרעה ברורה, הועדף סדר אלפביתי של תתי-הערכים. סדר מוזר זה תיבאר ליצור תוכן עניינים למפתח, ואכן במהדורת תשע"א הוקדמו למפתח שתי רשימות שביקשו לעזור להתמצא בו: 1. ‘מפת המפתח’, שכללה את רשימת הערכים ותתי-הערכים לפי הסדר הפנימי של המפתח; 2. ‘פתח למפתח’ - רשימת הערכים והנושאים בסדר אלפביתי. מטרתה של רשימה זו היה כפול: א. מציאת הערכים לפי סדר ברור (אלפביתי); ב. מציאת ערכים שהוגדרו במפתח באופן שונה ממה שמכיר ומחפש המעיין. לכן, כללה רשימת ‘פתח למפתח’ גם ערכים שאינם כלולים במפתח הערכים, והרשימה מפנה את המעיין אל הערך/כים שבהם כלולים למעשה ערכים אלו. כך, לדוגמא, מעיין שביקש לבחון ב‘פתח למפתח’ את אזכורי ה‘ספירות’ בספרי מהר"ל היה מופנה לערך ‘בריאת העולם’ ולתת-הערך ‘ז’ ספירות’ או ‘ספירות’. הוי אומר: על המעיין היה לעיתים לתור אחרי הערך המבוקש בכמה רשימות⁴⁹.

עורכי מהדורת תשע"ה הבינו את הסרבול שיצרו, ולכן החליטו לקרוא מהדורת תשע"ה לסדר את המפתח כולו, ערכים ותתי-ערכים, לפי סדר אלפביתי. מעתה התייתר לדעתם הצורך במדור ‘פתח למפתח’ הנ"ל, והוא הושמט כליל. אמנם, המשמיטים לא התחשבו בתפקיד השני של רשימה זו: הפנייה מערכים שאינם במפתח לאלה הכלולים בו. עתה המחפש את הערך ‘ספירות’ למשל אינו יכול אלא לנחש שמדובר בתת-ערך של הערך הראשי ‘בריאת העולם’. מן הראוי היה לשלב את הערכים שאינם מצויים במפתח ברשימה שנותרה, ‘מפת המפתח’, אך זה לא נעשה.

שינוי דומה נערך בדרך הצגת הפריטים בכל אחד מתתי-הערכים. במהדורת תשע"א הפריטים מקובצים בדרך כלל לפי ספרי מהר"ל בהם הם כלולים, אך הסדר הפנימי של ספרי מהר"ל שנושאים מהם צוינו אינו לפי סדר ספרי מהר"ל שקבעה ההוצאה וגם לא לפי כל סדר אחר, אלפביתי או בעל משמעות ברורה אחרת. במהדורת תשע"ה הדבר תוקן, ופריטים אלו קובצו לפי ספרי מהר"ל, ואלה סודרו לפי סדר אלפביתי של ספרי מהר"ל⁵⁰. שינויים אלה מקילים (שלא לומר: מאפשרים) את ההתמצאות במפתח.

49 הערת על כך, והמגיב הנכבד חזר על טיעון המערכת לפיו המדור ‘פתח למפתח’ המסודר בסדר אלפביתי אמור לסייע בהתמצאות (גורפינקל, ספרי המהר"ל [לעיל הע' 1] עמ' 61-62; יודלוב, על המהדורה [לעיל הע' 3] עמ' 95).

50 כך על פי רוב. בכמה מקרים לא נשמר סדר זה גם במהדורת תשע"ה.

סיכום

במאמר הביקורת טענתו:

נדמה שדוגמאות אלה מספיקות כדי להבהיר את הצורך בעבודה יסודית יותר לכתבי מהר"ל. תקוותי שיימצא מי שייטול על שכמו משא זה, וייצור מהדורה שימושית מחד, ומדויקת יותר מאידך⁵¹.

מתברר שהמהדירים נטלו משא זה על עצמם, והוציאו מתחת ידם בתשע"ה מהדורה משובחת ומדויקת הרבה יותר. אמנם אין זו 'מהדורה מדעית' - לא פורטו כתבי-היד, לא הוצג אפראט של שינוי נוסחאות ואף דרך העבודה בתיקון הנוסח לא הוצגה באופן שיטתי ומלא, וכמדומה שאף אינה כזו; אך השיפור רב, ויש לקוות שמהדורה זו תמצא את המקום הראוי לה בהיכלי בית המדרש וגם על שולחנות העבודה של חוקרי משנת מהר"ל⁵².

51 גורפינקל, ספרי המהר"ל (לעיל הע' 1) עמ' 62.

52 בהיעדר מהדורה מדעית של כתבי מהר"ל, נהגו עד כה חוקרי המחשבה היהודית העוסקים במשנת מהר"ל לצטט ולציין למהדורת לונדון, המלאה והנפוצה (ראו למשל בקובץ המאמרים המקיף שיצא לא מכבר: אלחנן ריינר [עורך], **מהר"ל: אקדמות, פרקי חיים, משנה, השפעה**, מרכז זלמן שזר, ירושלים תשע"ה). לא ברור האם השלמת מהדורת ברקוביץ תשע"ה והשיפורים שנעשו בה די בהם כדי להוציא מ'חזקה' זו.